रामभद्रदीक्षितकृतस्तोत्रेषु नवधा भक्तिः

प्रो. (श्रीमती) प्रीति सिनहा

दाक्षिणात्याचार्यपरम्परायां रामभद्रदीक्षितस्यान्यतमं स्थानम्। कौण्डिन्यगोत्रीयश्चतुर्वेदिब्राह्मणोऽसौ 'शिवाजी' इति नामधेयस्य महाराष्ट्रनायकस्य भ्रातृव्यस्य 'शाहजी' इत्याख्यस्य तञ्जाऊरनरेशस्य सभायां राजकविरासीत्। शाहजी इति नाम्नः राज्ञः शासनकालः १६८४ खिस्तीयाब्दतः १७११ खिस्तीयाब्दपर्यन्तं स्वीक्रियते। अतः रामभद्रदीक्षितस्य स्थितिकालः सप्तदशशताब्दस्योत्तरार्द्ध अष्टादशशताब्दस्य पूर्वार्द्धो वा स्थीयते।

रामभद्रदीक्षितः संस्कृतसाहित्यस्य बहुश्रुतः प्रतिभासम्पन्नः ग्रन्थकार आसीत्। षड्विंशत्यधिकसङ्ख्याकास्तस्य कृतयः सन्ति। तेन न केवलं 'पतञ्जलिचरितम्' इति महाकाव्यं, 'जानकीपरिणयमिति नाटकं, शृङ्गारतिलकमिति भाणः, रामबाणस्तवरामप्रसादस्तववर्णमाला-स्तोत्रादयः कृतयः विरचिता, अपितु शब्दभेदनिरूपणमिति काव्यशास्त्रीयप्रकरणग्रन्थोऽपि प्रणीतः। संस्कृतसन्दर्भे व्याकरणस्य प्रकरणग्रन्थकारत्वेन व्याख्यातृत्वेनाप्यस्य च महद्योगदानमस्ति। व्याकरणरूपेण तेन 'षड्दर्शिनीसिद्धान्त-सङ्ग्रह इत्याभिधो, ग्रन्थे व्याकरणभागः प्रणीतः। तेन टीकाद्वयमपि लिखितम्, उणादिसूत्रणां टीका प्रथमास्ति या 'उणादिमणिदीपिका' रूपेण प्रकाशिता वर्तते, अपरा च टीका सीरदेवविरचित-परिभाषावृत्तिरितिग्रन्थस्य या परिभाषावृत्तिव्याख्यानमिति नाम्ना प्रसिद्धा।

रामभद्रदीक्षितः भगवद्रामस्यानन्यो भक्तः। रामं प्रति कर्तुरस्यानन्या भक्तिः स्वयमेवोदीरिता।[१] रामानन्दसम्प्रदायानुसारं रामभद्रदीक्षितस्य कुलदेवता राम आसीत्। विधुरः सः जीवनस्यान्तिमे भागे संन्यासाश्रमे दीक्षितः।[२] मुद्राङ्कणोर्ध्वपुण्ड्रनामकरणमन्त्रजापतुलसीकण्ठीति लक्षणपञ्चकं धृत्वा तेन रामभद्राचार्य इति नामान्तरञ्च स्वीकृतम्। सः रामानन्दसम्प्रदायस्य सप्तविंशतितमः गुरुरप्यासीत्। तस्य सर्वाणि स्तोत्राणि प्रायः विंशतिसङ्ख्याकानि रामाश्रितानि सन्ति यथा रामस्तवकर्णरसायनम्, वर्णमालास्तोत्रम्,

---

१. मौलौ निधेहि मुकुटं त्यज बर्हिबर्हं
बाणं गृहाण धनुषा सह मुञ्च वेणुम्।
शाखा मृगैर्विहर संत्यज गोपबाला-
रामो यदूद्वह भव त्वमथाश्रये त्वाम्।। रामस्तवकर्णरसायनम् १.६२

२. रामभद्राश्रयः साक्षाद्रामचन्द्रो न संशयः।
तत्र कोदण्डतूणीरावात्र दण्डकमण्डलू।। रामकर्णामृतम् ४.७५

रामप्रसादस्तवः, रामतूणीरस्तवः, रामचित्रस्तवः, विश्वगर्भस्तोत्रम्, रामाष्टप्रासः, रामकर्णामृतमित्यादीनि स्तोत्राणि प्रकाशितानि सन्ति। अन्यान्यपि कानिचित् स्तोत्राणि हस्तलेखरूपेण वर्तन्ते।

रामभद्रदीक्षितप्रणीतानां स्तोत्राणां सञ्ज्ञाभिरभिव्यज्यते यत् स्तोत्रेष्वेतेषु न केवलं राम एव भक्तिरसस्यालम्बनमपितु तस्य चापबाणतूणीरादीन्यप्यालम्बनरूपेण गृहीतानि सन्ति। अलौकिकशक्ति-सम्पन्नान्येतान्यायुधानि स्वकीयानां भक्तानां रक्षकाणि कल्याणकारीणि च सन्त्येव।

भज् पूजायां सेवायां वा धातोर्निष्पन्नोऽयं भक्तिशब्दः क्तिन् प्रत्ययान्तः। शाण्डिल्यनारदादिभिः स्वकीयासु रचनासु शब्दस्यैतस्यार्थो विशदरूपेण व्याख्यातः। शाण्डिल्यमुनिना भक्तिः **'सा परानुरक्तिरीश्वरे'**[१] इति निरूपिता, नारदेन त्वेषा परमप्रेमरूपा, अमृतरूपा इत्युपाधिमाध्यमेन प्रस्तुता।[२]

रामभद्रदीक्षितस्तोत्रेषु भक्तिरेषा विविधरूपेण दरीदृश्यते। कुत्रचित्तु सा विशिष्टाद्वैतदर्शन-स्वीकृतेन षड्विधशरणागतिमाध्यमेन प्रस्तुतास्ति, कुत्रचित्तु नवधाभक्तिरूपेणाप्यभिव्यक्ता।

रामभद्रदीक्षितेन स्वकीयेषु स्तोत्रेषु विशिष्टाद्वैतदर्शनानुरूपम् ईश्वरचिदचिद्रूपेण तत्त्वत्रयं स्वीकृतम्। तस्योपास्यः भगवद्रामः ब्रह्मरूपः। जगद्धेतुरसौ भक्तानां शरणागतानाञ्च परित्राणाय दुर्जनानां विनाशाय च संसारे विभिन्नरूपेषु अवतरितोऽस्ति।[३] यद्यपि ब्रह्मरूपः स इन्द्रियातीतः मनसा वाचा चागोचरस्तथापि भक्तान् जीवान् चानुग्रहीतुं तेन भक्तानां योग्यतानुरूपं परव्यूहविभवार्चान्तर्यामिरूपा अवधार्यन्ते।[४] जीवमाश्रित्यापि रामभद्रदीक्षितस्य सिद्धान्तः विशिष्टाद्वैतदर्शनवदस्ति। तदनुसारं चिद्रूपः जीवः ईश्वरापेक्षा अज्ञः सर्वदा पराधीनः, स्वकर्मानुसारं फलानां भोक्ता, कर्तृत्वाभिमानी च भवति।[५] वस्तुतस्तु भगवान् शेषी, जीवस्तस्यैव शेषः। ईश्वर एव जीवानां स्वामी। एतेषां जीवानां प्रमुखलक्ष्यमस्ति-भगवत्प्रपत्तिः यया भगवन्निर्हेतुकीं कृपां प्राप्य जीवो न केवलं भक्तिं, मोक्षमपि प्राप्नोति।

---

१. शाण्डिल्यभक्तिसूत्रम्, १.१.२

२. (क) 'सा त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा।। अमृतस्वरूपा च।। नारदभक्तिसूत्रम् २. ३
(ख) यल्लब्ध्वा पुमान् सिद्धो भवति, अमृतो भवति, तृप्तो भवति।। यत्प्राप्य न किञ्चिद्वाञ्छन्ति, न शोचति, न द्वेष्टि, न रमते, नोत्साही भवति।। यज्ज्ञात्वा मत्तो भवति, स्तब्धो भवति, आत्मारामो भवति।। तत्रैव, ४.६

३. यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्।।
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे।। श्रीमद्भगवद्गीता ४.७, ८

४. अनुग्रहाय जीवानां भक्तानामनुकम्पया।
परव्यूहादिभेदेन देवदेवप्रवृत्तयः।। लक्ष्मीतन्त्रम् ११.४१

५. नित्योऽज्ञश्चेतनोऽजः सततपरवशः सूक्ष्मतोऽत्यन्तसूक्ष्मो
भिन्नो बद्धादिभेदैः प्रतिकुणपमसौनैकधासूरिवर्यैः।
श्रीशाक्रान्तालयस्थो निजकृतिफलभुक् तत्सहायोऽभिमानी
जीवः संप्रोच्यते श्रीरघुपतिसुमते तत्त्वजिज्ञासुवेद्यः।। वैष्णवमताब्जभास्करम् १.७

रामभद्रदीक्षितस्तोत्रेषु नवधाभक्तिमाध्यमेन अचिद्रूपं जगदपि निरूपितमस्ति। तन्मतेन इदं जगत् सत्यं यतो हि इदमपि ब्रह्मणोऽशंभूतम् अतः ब्रह्मणा विशिष्टत्वाज्जगतोऽस्य ब्रह्मैवोपदानकारणम्। रामानन्दसम्प्रदायस्य आनन्दभाष्यानुसारं सृष्टेः पूर्वं चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म कारणावस्थायां सूक्ष्मं भवति, सृष्टिकाले तु तदेव चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म कार्यावस्थायां स्थूलरूपेण उपादानत्वं निमित्तत्वञ्चाप्नोति।[१] रामानन्दसम्प्रदायानुसारं न केवलं प्रपत्तिरपितु न्यासोऽप्यावश्यकोऽस्ति यतो हि स्वप्रवृत्तेः निवृत्तिं विना न्यासो न भवति, न्यासं विना च आराध्यस्य कृपा नैव प्राप्तुं शक्यते।[२]

भक्तिमार्गे ईश्वराप्त्यर्थं साधनत्वेन नवधाभक्तेरत्यन्तं महत्त्वम्। रामभद्रदीक्षितस्तोत्रेषु नवधाभक्तेः प्रायः सर्वे भेदा अभिव्यक्तास्सन्ति। वैष्णवमताब्जाभास्करानुसारं नवधाभक्तेरङ्गानि सन्ति-

उदारकीर्तेः श्रवणं च कीर्तनं हरेर्मुदासंस्मरणं पदश्रितिः।
समर्चनं वन्दनदास्यसख्यान्यात्मार्पणं सा नवधेति गीयते।।[३]

आचार्याणाम्मतेन उपर्युक्तसाधनान्याश्रित्य भक्तः स्वकीयस्योपास्यस्य स्नेहपात्रं भवितुमर्हति। इदानीं रामभद्रदीक्षितस्तोत्रेषु नवधाभक्तिस्सोदाहरणं प्रस्तूयते।

कथाश्रवणम्

श्रवणमित्याख्यस्य नवधाभक्तिसाधनस्याभिप्रायः भक्तेन भगवन्मनोहारिण्याः यशोन्विताया कथायाः नित्यश्रवणम्।[४] श्रीमद्भागवत्पुराणे भगवत्कथाश्रवणस्य माहात्म्यं सुष्ठु प्रतिपादितम्।[५] वैष्णवमताब्जभास्करे रामानन्दसाम्प्रदायिकग्रन्थेष्वन्येष्वपि च निरूपितोऽयं विषयो यच्छरणागतैः वैष्णवैः प्रातःकाले, मध्याह्नकाले, सायंकाले च श्रीरामं षोडशोपचारपूर्वकं पूजयित्वा रामायणमहाभारतानन्दभाष्यादिग्रन्था अध्येतव्या, अपि च तैर्भगवत्कथासमन्वितानि श्रीवशिष्ठश्रीपुरुषोत्तमाचार्यादिमहर्षिभी रचितानि स्तोत्राण्यपि पठितव्यानि।[६] न च कंवलमेतावदेवापित्वेतैर्भक्तैस्संसारं सीतारामममयं ज्ञात्वैव स्वकीयः कालक्षेपः करणीयः। वर्णमालास्तोत्रे रामभक्तेनाचार्येण रामभद्रदीक्षितेन विषयोऽयं स्वीकृतस्तस्य कथनमस्ति ''भो भरताग्रज राम! अस्माभिरद्यापि पृथिव्यां वाल्मीकिरामायणमाध्यमेन भवतां यशोदुन्दुभिः श्रूयते। सत्यलोके

---

१. आनन्दभाष्यम् १.४.२३

२. स्वीयप्रवृत्तेस्तु निवृत्तिरिष्टो न्यासोऽथ वेद्योऽपि बुधैः सदैव।
ऐकान्तिकैस्तत्त्वविचारदक्षैः परात्मनिष्ठैः परमास्तिकैस्तैः।। वैष्णवमताब्जभास्करः ४.४९

३. तत्रैव ४.१४

४. धनुर्धरस्याः श्रृणुयान्निरन्तरं कथां च गायेत् सुयशोऽङ्कितां मुहुः।
रूपं तदीयं च चराचरात्मकं पश्यन्सतां सङ्गमुदारधीश्चरेत्।। वैष्णवमताब्जभास्करः ७.३

५. श्रृण्वतः श्रद्धया नित्यं गृणतश्च स्वचेष्टितम्।
कालेन नातिदीर्घेण भगवान् विशते हृदि।। श्रीमद्भागवतपुराणम् २.८.४

६. प्रातर्मध्याह्नसायं कृतशुचिकृतिभिः राममभ्यर्च्य सम्यक्
श्रीमद्रामायणेन प्रतिदिनमखिलैर्भारतेन प्रपन्नैः।
शक्तैरानन्दभाष्यैरथ च शुभतमाचार्यदिव्यप्रबन्धैः
कालक्षेपो विधेयः सुविजितकरणैः स्वाकृतेर्यावदन्तम्।। वैष्णवमताब्जभास्करम् ८.२

भगवता ब्रह्मणापि भवतां यशो श्रूयते अतः संसारे कोऽन्यो सर्वव्यापकः भवितुमर्हति।''[१] स्तोत्रेऽस्मिन् भक्तकविना वर्णानुक्रमेण भगवतो रामस्य स्तुतिः कृतास्ति। उपर्युक्तं पद्यं टवर्गस्य चतुर्थवर्णेन ढकारेण प्रारभ्यते। पद्येऽस्मिन् कविना स्वकीयस्येष्टस्य भगवतो रामस्य ब्रह्मत्वं सर्वव्यापकत्वञ्च प्रदर्शिते। पद्ये प्रयुक्तया ''अधुनापि शृण्मः प्राचेतसस्य भाणितिम्'' इति शब्दावल्या एकतः प्रकारान्तरेण भूलोके तस्य कथाश्रवणं तन्महत्त्वञ्चाभिव्यक्ते कृते अपरतः ''सत्ये यशस्तवश्रृणोषि..........धता'' इति शब्दावल्या भूलोकाद् सत्यलोकपर्यन्तम् अविकलरूपेण प्रसृते रामस्य ब्रह्मत्वं सर्वव्यापकत्वञ्चाभिव्यज्येते।

नामकीर्तनम्

नवधाभक्त्यन्तर्गतं कीर्तनमपि प्रभुप्राप्तेरेकं साधनं गण्यते। दृष्ट्यानया भक्तेन भगवतो यशोगुणनामान्यपि कीर्त्यानि। प्रतीयते यत् भक्तिधारायां सङ्गीतलहरीप्रवेशस्य मूलं स्रोतः भगवन्नामसङ्कीर्तनम्।

रामभद्रदीक्षितेन स्वकीयेषु स्तोत्रेषु नैकेषु रामनाममहिमा बहुविधं गीतः। 'विश्वगर्भस्तवे' तेन नामसङ्कीर्तनेन न केवलं भवसागरान्मुक्तिरपितु मोक्षप्राप्तिरपि स्वीकृते।[२]

पूर्वोक्ते पद्यद्वये कविना नामोच्चारणमाध्यमेन भक्तं प्रति दयालोः भगवता रामस्य शरणागतवत्सलताविषयकः सङ्कल्पः स्मृतः। कवेर्विश्वासोऽस्ति यत् सस्साक्षाद्रूपः सर्वपापविनाशक अभयप्रदाता चास्ति। वाल्मीकिरामायणे भक्तं प्रति रामस्य एतादृशी प्रतिज्ञा शब्दोपात्तास्ति–

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते।

v Hk; al oEkwH; ksnnkE; sr~ozaeeAA[३]

रामभद्रदीक्षितस्य वर्णमालास्तोत्रे एकोनचत्वारिंशत्तमे पद्ये एतादृशः भावोऽभिव्यज्यते। अत्र राममन्त्रजपमाध्यमेन नामसङ्कीर्तनस्य महिमा वर्णितः–

---

१. ढक्कां त्वदीययशसामधुनापि शृण्मः
प्राचेतसस्य भणितिं भरताग्रजन्मन्।
सत्ये यशस्तव श्रृणोति मृकण्डुसूनो–
र्धाताप्यतो जगति कोऽस्तु भवादृशोऽन्यः।। वर्णमालास्तोत्रवत्त्या, २९

२. रामेत्युच्चरितव्यमक्षरयुगं तच्चापि भक्त्या सकृ–
त्प्राप्या तेन विमुक्तिरेव यदि तज्जानत्यपि ग्लायसि।
किं वक्ष्ये सुखमास्स्व देवि रसने वश्यौ मम स्तः करौ
तस्मै प्राञ्जलिरस्मि दाशरथये श्रीजानकीजानये।।
सन्तः पातकतूलचण्डपवनं शंसन्ति यत्कीर्तनं
यत्काश्यामुपदिश्य विश्वपतिना मुक्तिर्नृणां दीयते।
यच्चश्रीशसहस्रनामसदृशं यन्नाम तन्निश्चितं
तस्मै प्राञ्जलिरस्मि दाशरथये श्रीजानकीजानये।। विश्वगर्भस्तवः १०६, १०७

३. वाल्मीकिरामायणे (युद्धकाण्डे) १८.३३

भद्राय मेऽस्तु तव राघव बोधमुद्रा
विद्रावयन्त्यखिलमान्तरमन्धकारम्।
मन्त्रस्य ते परिपुनन्ति जगद्यथा ष-
डष्टाक्षराण्यपि तथेति विवृण्वतीव॥[१]

पद्यस्यास्याभिप्रायो यत्र केवलं रामस्य ज्ञानमुद्रैव सर्वदा कल्याणप्रदा समस्ताज्ञानतिमिर-विध्वंसिनी च, रामस्य 'श्रीरामाय नमः' 'श्रीरामचन्द्राय नम' इति मन्त्रद्वयमपि जपमाध्यमेन संसारस्याखिलस्य कल्याणकारकं कल्मषध्वंसकञ्च।

स्मरणम्

भगवन्नाम्नः गुरुमाहात्म्यस्य च नित्यसंस्मृतिः तल्लीनता च स्मरणाख्या भक्तिः।[२] स्वयं रामानन्दस्योक्तिरस्ति यद् भक्तैर्भगवतो दिव्यजन्मकर्मनामानि च उच्चारणीयानि। भक्तेन गुरुमन्त्रः सर्वदा जपनीयः। अनेन भक्तोऽहङ्कारशून्यतां याति।[३] तस्य पापोऽपि ध्वस्तो भवति। आचार्यदीक्षितानुसारमपि भगवन्नामस्मरणं, तद्गुणकीर्तनञ्च सकलप्रयोजनपूरके।[४] तेन न केवलं पक्षिराजस्य जटायोः, मृगधारिणः रक्षसः मारीचेश्चोद्धारः कृत अपितु तरुरूपधारिणः विराधरक्षसः (कबन्धस्य), शिला-रूपधारिण्या अहल्योद्धारोऽपि कृता। उपास्यस्य रामस्य रक्षकत्वं स्मरता कविनोदीरितं यत्- 'हे ब्रह्मस्वरूप! राम! जगतः कल्याणार्थ भवता यद्यप्यनेके रूपाः धारितास्तथापि मम मनस्तु भवतः रामरूप एव मुग्धः तस्मिन्नेव मग्नश्च।[५]

नवधाभक्तिसाधनेषु राममन्त्रणां जपनं स्मरणमपि चातिमहत्त्वपूर्णे परिगण्येते। रामभद्रदीक्षितेन स्वकीयेषु स्तोत्रेषु पदे पदे रामषडक्षरमन्त्रस्य रामाष्टाक्षरमन्त्रस्य च माहात्म्यं वर्णितम्। सन्दर्भेऽस्मिन्

---

१. वर्णमालास्तोत्रम्, ३९

२. (क) देहेन्द्रियप्राणमनोधियां यो जन्माप्ययक्षुद्भयतर्षकृच्छ्रैः।
संसारधर्मैरविमुह्यमानः स्मृत्या हरेर्भागवतप्रधानः॥ श्रीमद्भागवतपुराणम् ११.२.४९
(ख) गुरुशुश्रूषया भक्त्या सर्वलब्धार्पणेन च।
सङ्गेन साधुभक्तानामीश्वराराधनेन च॥
श्रद्धया तत्कथायां च कीर्तनैर्गुणकर्मणाम्।
तत्पादाम्बुरुहध्यानात् तल्लिङ्गेक्षार्हणादिभिः॥
हरिः सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वरः।
इति भूतानि मनसा कामैस्तैः साधु मानयेत्॥ तत्रैव ७.७.३०-३२

३. अन्यत्र वासं च गुरूपदिष्टान् मन्त्रञ्जपन्तो ह्यभिमानशून्याः॥ वैष्णवमताब्जभास्करः ८.५

४. पदार्थानस्मृत्वा न खलु घटते शब्दरचना तदिच्छद्भिः स्तोतुं प्रथमसि चिन्त्यो रघुपते।
स्मृतिस्ते सर्वार्थान्घटयति नृणामित्यपि पुनर्विमर्शे किं स्तुत्या तदपि किमपि स्तौमि चपलः॥ रामप्रसादस्तवः, २

५. जगद्रक्षाहंतोः शतमवतराः सन्ति भवतः
परं त्वेषामेकस्तरलयति चेतो मम भृशम्।
दुरापं योगीन्द्रैरपि सुरपदं यत्र सुलभं
तिरश्चामास्तां तत्तृणतरुशिलानामपि पुनः॥ तत्रैव, ४

तेनेदमप्युदीरितम् यत् भगवता शङ्करेणापि सर्वेषां जीवानां मुक्त्यर्थं काशीपुरीनगर्य्यां सर्वेभ्यो 'रां रामाय नमः' इति तारकमन्त्र उपदिष्टः-

दिशतु स कुशलं जिते दशास्ये विधिविहितस्तुतिवेदितस्वरूपः।
उपदिशति शिवो नृणां यदीयं मनुमविमुक्तिपुरे विमुक्तिहेतोः॥[१]

राममन्त्रस्य माहात्म्यमाश्रित्य रामानन्दस्वामिनः मतमस्ति यत् श्रीराममन्त्र अन्येषु मन्त्रेष्वन्यतम एव। मन्त्रोऽयं ऋषिमुनिजनादृतः, शिष्टपुरुषगृहीतः, हनुमदादीनां नित्यजीवानामाश्रयः, प्रधानः, प्राप्यः गुणज्ञानशक्तीनां प्रदाता च।[२]

'रां रामाय नमः' इति मन्त्रस्य प्रत्येकं पदस्य दार्शनिकीं भक्तिपरकाञ्च व्याख्यां कुर्वता आचार्यरामानन्देनोक्तम् यत् 'रां' इति श्रीरामबीजेन सीतापतिः भगवान् रामः वेदार्थगर्भत्वेन जगत उत्पत्तिस्थितिलयकारणभूतेन ब्रह्मत्वेनानेकविशेषणविशिष्टत्वेन अभिप्रेतः।[३] मन्त्रेऽस्मिन् प्रयुक्तः 'रामाय' इति पदं भगवत्स्वरूपं, जीवस्वरूपं, ब्रह्मजगन्मध्ये पितृपुत्रसम्बन्धं, रक्ष्यरक्षकभावं, शेषशेषित्व-सम्बन्धं, भार्याभर्तृत्वसम्बन्धं, स्वस्वामिसम्बन्धं सेव्यसेवकभावं भोग्यभोक्तृत्वादिसम्बन्धानपि अभिव्यनक्ति।[४] व्याख्यायाः शृङ्खलायामस्यां 'नम' इति पदेनाखण्डेन जीवेश्वरयोरन्योऽपि सम्बन्धः प्रतिपादितोऽस्ति-

नमः पदेनाखण्डेन त्वात्मात्मीयत्वमुच्यते।
षष्ठ्यन्तेन मकारेण भोग्यभोक्तृत्वमप्युत॥[५]

एतदतिरिक्तं पदेनानेन मोक्षोपायस्य स्वरूपोऽपि अभिव्यज्यते।[६] अनेनैव प्रकारेण

१. रामस्तवकर्णरसायनम्, १.१

२. मन्त्राणां व्यापकानां भगवत इह चाव्यापकानान्तु मध्ये
व्यापकः सश्रुतिमुनिसुमतः शिष्टमुख्यैर्गृहीतः।
नित्यानामाश्रयोऽयं परित उरुशुभो राममन्त्रः प्रधानः
प्राप्योऽथ प्रापकश्च प्रचुरतरगुणज्ञानशक्त्यादिकानाम्॥ वैष्णवमताब्जभास्करः २.२

३. यावद्वेदार्थगर्भं प्रणवि जगदुदाधारभूतं सविन्दु
प्रव्यक्तं रामबीजं श्रुतिमुनिगदितोत्कृष्टषड्व्याप्तिभेदम्।
रेफारूढत्रिमूर्तिप्रचुरतरमहाशक्तिविश्वोन्निदानं
शश्वात्संराजते यद्विविधसकलसंभासमानप्रपञ्चम्॥ वैष्णवमताब्जभास्मरः २.३

४. पितापुत्रत्वसम्बन्धो जगत्कारणवाचिना रक्ष्यरक्षकभावश्च रेण रक्षकवाचिना॥
शेषशेषित्वसम्बन्धश्चतुर्थ्या लुप्तयोच्यते। भार्याभर्तृत्वसम्बन्धोऽप्यनन्यार्हत्ववाचिना॥
अकारेणाऽपि विज्ञेयो मध्यस्थेन महामते। स्वस्वामिभावसम्बन्धो मकारेणाथ कथ्यते॥
आधाराधेयभावोऽपि ज्ञेयो रामपदेन तु सेव्यसेवकभावस्तु चतुर्थ्या विनिगद्यते॥ वैष्णवमताब्जभास्करः २.४-८

५. तत्रैव २.९

६. गिरां देवी गौरीरमणमकुटोद्भ्रान्ततटिनी-
दुरापाटापाभिर्भणितिभिरुपास्तं तर्मानिशम्।
रमा च श्रेयोज्याधनजनसमृद्धा नतजन-
प्रिय स्वामिन्यस्ते कलयति निबद्धाञ्जलि नमः॥ रामप्रसादस्तव, ७७

तारकमन्त्रस्यास्योच्चारणमेकतः स्वयं भक्तरूपेण आचार्यदीक्षितस्य भगवन्नामं प्रति अनन्यतायाः परिचायकः अपरस्तु रूपलीलागुणानामिव ब्रह्मस्वरूपरामस्य नाम्न अप्राकृतत्वं चिदानन्दमयत्वमलौकिकसामर्थ्यं जीवेश्वरोपायफलविरोधिनामकमर्थपञ्चकमपि सूचयति। आचार्यदीक्षितेन रामप्रसादस्तवे 'रां रामाय नमः' इति तारकमन्त्रस्य 'रां रामाय इति' प्राथमिकं वर्णचतुष्ट्यं पद्यस्य प्रत्येकपादस्य द्वितीयवर्णत्वेन स्थापयित्वा, अपि च 'नमः' इति पदं पद्यान्ते स्थापयित्वा स्वकीयो इष्ट अर्चितः।[१] तन्मतानुसारं रामस्य अर्चनया परमं पदं प्राप्यते मोक्षञ्च लब्ध्वा संसारस्यावागमनान् मुक्तिरपि भवति। एतादृश एव रामस्य भक्तिप्रतापः।

यत्रानन्दमयं यदाप्य न पुनमर्त्यः समावर्तते
यत्र ब्रह्ममहेन्द्रचन्द्रशकलोत्तंसा निनंसाभृतः।
तद्विष्णोः परमं पदं नियतया लभ्येत यस्यार्चया
तस्मै प्राञ्जलिरस्मि दाशरथये श्रीजानकीजानये।।[२]

वन्दनम्

वैष्णवमताब्जभास्करे तु समर्चनानन्तरमेव वन्दनं परिगणितं किन्तु नारदभक्तिसूत्रे तु नवधाभक्तिप्रसङ्गे वन्दनायाः न कुत्रप्युल्लेखः। प्रतीयते यत् नारदेन पूजासक्तिरिति नाम्नि नवधाभक्तिप्रकारे वन्दनाया अन्तर्भावः कृतः। पूजा सेवा च शब्दद्वयं प्रकारान्तरेण भगवद्वन्दनमेव। रामस्तवकर्णरसायनाख्यस्य स्तोत्रस्य द्वितीयनिष्यन्दे स्वकीयस्योपास्यस्य रामस्य मनोहारिणीं छविं तस्य शौर्यञ्च वर्णयता रामभद्रदीक्षितेनोदीरितम्, "हे प्रभो! नीलकमलाभं कल्याणकारिभिरमोघैश्शरैस्सुन्दरशोभं सर्वामङ्गलापहारिणं राममहं वन्दे।"[३]

पादसेवनम्

नवधाभक्तेरन्तर्गतं परिगणितं पादसेवनं नामकं साधनमेकतस्तु भक्तस्य कैङ्कर्यमभिव्यनक्ति अपरतस्तु एतदपि प्रकारान्तरेण द्योतयति यत् तस्य कृते भगवतश्चरणसेवनादतिरिक्तं स्वर्गचक्रवर्तिताब्रह्मपदादीनामपि किञ्चिन्महत्त्वं न वर्तते। भगवत्पादसेवने संलग्नोऽसौ भक्तः मोक्षमपि न वाञ्छति।

आचार्यदीक्षितस्तोत्रेषु भक्तिस्स्वामिसेवकभावेन प्रस्तुतास्ति। तन्मतानुसारं भगवच्छरण-

१. तत्राद्येन पदेन रेण भगवान् सीतापतिः प्रोच्यते
श्रीरामो जगतां गुणैकनिलयो हेतुश्च संरक्षकः।
तच्छेषीपदतोऽप्यतो भगवतोऽनन्यार्हशेषत्वकम्
व्यावृत्तिस्तु सुरान्तरादिगतसत्तच्छेषताया मुहुः।।

२. विश्वगर्भस्तवः, ९९

३. वन्दे तमिन्दीवरदामनीलं वन्दारुमन्दारपदारविन्दम्।
रामं सुरामर्लिकृद्विरामं क्षेमंकरामन्दशराभिरामम्।। रामस्तवकर्णरसायनम्, २.१

कमलयोस्सेवनेन शरणागत्या च भक्तस्याभीप्सितानि सकलानि प्रयोजनानि सिद्धयन्ति।

तत्त्वं पदे पदमसीति च यानि देव
तेषां यदस्म्यभिलषन्नुपलब्धुमर्थान्।
सेवे पदद्वयमतो मृदुलं तवादौ
यद्दारुणोरपि ततोऽभवदर्थलाभः।।[1]

रामप्रसादस्तवे भगवद्रामस्य कृपा पादसेवनमहिमानञ्च वर्णयता तेनोदीरितम्-

मया स्तोतुं मायामनुजवर चित्ते वचसि वा
कठोरे यत्कृष्टं कमलमृदुलं ते पदयुगम्।
क्षमस्वेदं किञ्चित्स्तुतिरियमधीता तव पुरो
जनानामिष्टार्थाञ्जनयतु कृपां ते विदधती।।[2]

अर्चनम्

अर्चनमिति शब्दः " अर्च् पूजायाम् धातोर्निष्पन्नः। अस्याभिप्रायोऽस्ति पूजनम्। नारदभक्तिसूत्रे इदं 'पूजाभक्तिः' इति नाम्नाभिहितम्। वस्तुतस्तु अर्चनमितिभक्तिप्रकारः पूजाविधेरन्तर्गतं परिगणितः। 'श्रीरामार्चनपद्धति' इत्याख्ये ग्रन्थे रामार्चनस्य व्यावहारिकं पक्षं प्रतिपादयता रामानन्देन भगवद्भक्ता आदिष्टा यत्तैर्न केवलं पूजासम्भारास्साधनीया अपितु भगवन्मन्दिरस्य मार्जनमपि कार्यम्। पूर्वोक्तग्रन्थे सन्दर्भेऽस्मिन् मूर्तिस्नानं, पार्षदाह्वानं, षोडशोपचारपूजनं, साङ्गसायुधपरिकरपूजनविधिः, रामस्तुतिः, राजभोगः, प्रसादार्पणादयः विषयाः विस्तरेण वर्णितास्सन्ति। पूजनविधिदृष्ट्या परव्यूहविभवान्तर्याम्यर्चावताररूपात्मकस्य भगवतः केवलमर्चावतार एव पूजयितुं शक्यः यतो हि अर्चनाप्रकारेऽस्मिन् भक्तेन श्रद्धानुसारं भगवान् यदपि वस्त्वाश्रित्य यस्मिन्नपि रूपे प्रतिष्ठीयते पूज्यते वा तस्मिन्नेव रूपे विद्यमानः सः भक्तस्य पूजां स्वीकरोति भवतु नाम सः लोष्ठरूपः, दारुरूपः, धातुरूपः उत वा प्रस्तररूपः। पूजेयं शास्त्रीयकर्मकाण्डरूपेण भावरूपेण इति पद्धतिद्वयेन प्रस्तोतुं शक्यते। रामभद्रदीक्षितस्तोत्रेषु यद्यपि कर्मकाण्डीयार्चनस्य विभिन्नान्यङ्गानि सङ्केतितानि सन्ति तथापि अत्र भावस्यातिश"यं सविशेषं वर्तते स्वकीयस्योपास्यस्य रामस्य ब्रह्मत्वसर्वज्ञत्वसर्वव्यापकत्वप्रकाशत्वसच्चिदानन्दरूपत्वात् तं प्रति भक्तस्य समर्पणत्वाच्च। उपास्यस्य वैशिष्ट्यान्येतान्यालक्ष्यैव आचार्यदीक्षितस्तोत्रेषु रामं न केवलं ब्रह्माविष्णुमहेशवासवादिदेवाः प्रणमन्ति अपितु समस्ताः नवग्रहा अपि तमेव स्तुवन्ति।

वेधोविष्णुमहेशवासवमरुद्वह्न्यर्कचन्द्रादयो
यस्याज्ञां परिपालयन्ति शिरसा देवा नमोवाकिनः।

---

१. वर्णमालास्तोत्रम्, पद्य ३१

२. रामप्रसादस्तवम्, पद्य १०७

सत्यानन्दचिदुज्ज्वलप्रकृतये सर्वाधिपत्यस्पृशे
तस्मै प्राञ्जलिरस्मि दाशरथये श्रीजानकीजानये।।[१]

रामभद्रदीक्षितमतेन वन्दनस्य इयती महत्तास्ति यत् तेन विश्वगर्भस्तोत्रं नामकमेकं प्राञ्जलिरूपात्मकं स्तवं प्रणीतम्। स्तवस्यास्योपनामास्ति–'जानकीजानिः स्तवम्'। पञ्चविंशत्यधिक शतनामात्मकेऽस्मिन् स्तवे प्रत्येकं पद्यस्य चतुर्थपादे ''तस्मै प्राञ्जलिरस्मि दाशरथये श्रीजानकीजानये'' इति शब्दावलीयं प्रयुक्तास्ति। रामभद्रदीक्षितानुसारं न केवलं राम एवं पापमोचक अपितु तस्य बाणचापतूणीरादीनि आयुधान्यपि तत् सदृशानि पापापहारीणि सन्ति। भक्तानाङ्कृते एतेषामायुधानां कल्पवृक्षरूपता-मलौकिशक्तिञ्चाश्रित्य आचार्यदीक्षिता रामस्य बाणं प्रणमति विभिन्नरूपेण च तं वन्दते।[२]

दास्यं सख्यञ्च

दास्यभक्तेर्मुख्यमङ्गं समर्पणमस्ति। रामभद्रदीक्षितस्तोत्रेषु भक्तेरिदमङ्गं दृष्टिगतं भवति। आचार्यदीक्षितेन एकतस्तु रामस्य परब्रह्मत्वैश्वर्यादीनि वैशिष्ट्यान्यभिव्यक्तानि, अपरतस्तु मोक्षाभिलाषि-कविनानेन सूर्यवंशशिरोमणिं रामं प्रति पूर्णशरणागतिरभिव्यक्ता।

विभुर्ब्रह्माणं यो विरचयति पूर्वं त्रिजगतः
समस्तान्यो वेदानपि सपदि तस्मै प्रदिशति।
प्रपद्ये देवं त्वां तमहमचिरादात्मधिषणा–
प्रकाशं मोक्षेच्छुः शरणमरुणस्यान्वयमणे।।[३]

रामाष्टप्रासस्तवेऽपि तेन भक्तकविना अनुप्रासाष्टकमाध्यमेन राघवं प्रति अनन्यशरणागतिर्घोषिता।

जातो यो मिहिरान्वये नियमिना नीतो मरवं रक्षितुं
शातोदर्यपि येन गौतममुनेः पूतोपलत्वं जहौ।
छातोमापतिकार्मुकं सदसि यं सीतोपलेभे पतिं
नातो राघवतः परं शरणमित्यातोघमाघोषये।।[४]

वर्णमालास्तोत्रेऽपि कविदीक्षितेन अतिविचक्षणतया दास्यभावोऽयं प्रस्तुतः। सः कथयति, ''हे प्रभो! राम! भवान् तु मम स्वामी स्वत एव भवतु। अहन्तु भवन्तं स्वामिनं कथयितुं विभेमि यतो हि

---

१. विश्वगर्भस्तवः, पद्य १

२. कर्मप्रत्यूहभङ्गान्नियमिपरिषदो भव्यहव्योपलम्भा–
दिव्यानां क्रव्यदानादपि वनपततामुत्तमां प्रीतिमत्ताम्।
प्रायच्छत्ताडकेयप्रमुखमखरिपुक्षोदरूक्षोदयो यो
वन्दे तं देववृन्दस्तुतमुषितमिषुं रामहस्तारविन्दे।। रामबाणस्तवः, पद्य २६

३. रामप्रसादस्तवः, पद्य ५७

४. रामाष्टप्रासस्तवः, पद्य २५

एतादृग्वाचि प्रयुक्तायां शूर्पणखा भवता नासिकाविहीना कृता।[१] पद्येऽस्मिन् रामं प्रति कवेः समर्पणम् अनन्यशरणागतिश्च प्रकटिते स्तः।''

अत्र कविना दास्यभक्तिमाध्यमेन इदमप्युदीरितं यत् सः तु स्वकीयस्योपास्यस्य रामस्य दास अत एव रामः स्वयमेव सर्वथा स्वकीयस्यास्य भक्तस्य पालकः रक्षकश्च।

सख्यभक्तिरपि महत्त्वपूर्णा। सख्युर्भाव सख्यमिति शब्दस्यास्यात्मप्रायोऽस्ति मित्रता घनिष्ठता च।[२] रामभद्रदीक्षितेन स्वकीयेषु स्तोत्रेषु भगवता रामेण सार्धं घनिष्ठतामाश्रित्यैव नैके भावाः प्रस्तुताः

जनाः संसाराब्धिं जननमरणोल्लोलजटिलं
तरन्ति ध्यायन्तस्तव वरद यत्पादयुगलम्।
अहल्यामाचारस्खलनकृतदुःखादुदधर-
त्सकृत्तस्य स्पर्शो यदि कथमिदं विस्मयपदम्।।[३]

आत्मार्पणम्

ईश्वरसंरक्षितपुरुषस्य कर्मफलेषु कर्तृत्वाभाव, ईश्वरं प्रति तस्य फलस्य समर्पणञ्च आत्मार्पणम् आत्मनिक्षेप वा अभिधीयते।[४] भक्तिमार्गे आनुकूल्यस्य सङ्कल्पः, प्रातिकूल्यस्य वर्जनम्, ईश्वरः रक्षिष्यतीति विश्वासः, गोप्तृत्ववरणम्, आत्मनिवेदनं कार्पण्यञ्चेति शरणागतेर्यद्यपि षड्रूपाः भवन्ति[५] तथापि सर्वेष्वेतेषु आत्मार्पणं प्रामुख्यं भजते, अङ्गित्वेन विराजते च यतो हि प्रकारेऽस्मिन् भक्त ईश्वरं प्रति पूर्णरूपेण समर्पितः भवति। एतदतिरिक्तं अन्ये प्रपत्तिप्रकाराः अङ्गत्वेन स्वीकृतास्सन्ति।[६] आत्मात्मीयभरन्यासो ह्यात्मनिक्षेप उच्यते।[७] आत्मार्पणमिदं आत्मन्यासात्महविसात्मसन्यासात्मत्यागात्मनिक्षेपादिशब्दैरप्यभिधीयते। स्वरूपफलोपायात्मकमात्मार्पणमेव वास्तविकी शरणागतिः।

---

१. नम्रस्य मे भव विभो स्वयमेव नाथो
नाथो भव त्वमिति चोदयितुं बिभेमि।
येन स्वसा दशमुखस्य नियोजयन्ती
नाथो भव त्वमिति नासिकया विहीना।। वर्णमालास्तोत्रम्, पद्यम् ३५

२. संस्कृतहिन्दीकोशः (शिवरामआप्टे), पृ० १०५५

३. रामप्रसादस्तवम्, पद्यम् १५

४. तेन संरक्ष्यमाणस्य फले स्वाम्यवियुक्तता।
केशवार्पणर्यन्ता ह्यात्मनिक्षेप उच्यते।। लक्ष्मीतन्त्रम्, १७.७४

५. षडङ्गं तमुपायं च श्रृणु मे पद्मसम्भवे।
आनुकूल्यस्य सङ्कल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम्।।
रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा।
आत्मनिक्षेपंकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिः।। लक्ष्मीतन्त्रम् १७.५९-६१

६. प्रपत्तिं तां प्रयुञ्जीत स्वाङ्गैः पञ्चभिरन्विताम्। तत्रैव, २८०११

७. तत्रैव १७.८०

रामभद्रस्तोत्रेषु आत्मार्पणत्रयमिदं दरीदृश्यते। जीव ईश्वरस्यैवांशः। यदा जीवोऽपि न स्वरूपतः स्वतन्त्रः तदा कथं किमपि वस्तु तस्य भवितुं शक्नोति इत्यनुसन्धानं स्वरूपात्मार्पणं कथ्यते।

वर्णमालास्तोत्रे एकस्मिन् पद्ये आत्मानं भगवतो रामस्यांशं स्वीकुर्वता कविदीक्षितेनोक्तं यत् कविरपि भगवता रामस्यैवाबोधः बालक इतिकृत्वा भगवता स्वकीययोः पुत्रयोः कुशलवयोरिव भक्तेऽस्मिन्नपि पुत्रत्वं स्वीकरणीयम्। अनेनाचारेण भगवन्तं मनसागोचरं कथयन्ती श्रुतिरपि व्यर्था भविष्यति।

डिम्भस्तवास्मि रघुवीर तथा दयस्व
लभ्यं यथा कुशलवत्वमपि क्षितौ मे।
किञ्चिन्मनो मयि निधेहि तव क्षतं किं
व्यर्था भवत्वमनसं गृणती श्रुतिस्त्वाम्।।[१]

अत्र तु भक्तकविः "आत्मा वै जायते पुत्रः" इति शब्दप्रमाणमाश्रित्य एकत आत्मानमीश्वरांशत्वेन प्रस्तुतवान् अपरतस्तु प्रस्तुतिमिमामवलम्ब्य पितृपुत्रसम्बन्धिनी भक्तिरपि तेन निरूपिता।

फलरूपात्मार्पणं रामभद्रदीक्षितस्तोत्रेषु यत्र तत्र दृष्टिगतं भवति। प्रकारेऽस्मिन् भक्तेन स्वकीयं फलस्वामित्वमपि नैव स्वीकृतमपितु ईश्वर एव कर्मणां फलभोक्ता स्वीक्रियते।

भवानन्तर्यामी रघुवर यथा प्रेरयति मां
तथैवाहं कुर्वे तदिह मम पापं क्व भवतु।
अथापि स्यादेतद्यदि करुणया तत्प्रणुद मे
नमस्ते दीनानां शरणद नमस्ते पुनरपि।[२]

उपायारूपात्मार्पणं रामभद्रदीक्षितस्य स्तोत्रेषु प्रस्फुटितमस्ति। कविदीक्षितानुसारं भक्तेरुपायकर्ता मार्गदर्शकः प्रेरकश्च ईश्वर एव। स ईश्वरः भक्तेन पूर्णसमर्पणपूर्वकमेव प्राप्तुं शक्यते भवतु नाम भक्तिमार्गः ज्ञानरूपः, तपोरूपः उत वा प्रपत्तिरूपः। सन्दर्भेऽस्मिन् भक्तकविना दीक्षितेन कथ्यते यत् सः तु ईश्वरं प्राप्त्यर्थं एकमपि मार्गं नैव जानाति। केवलं भगवतः कृपयैवासौ तं द्रष्टुं समर्थो भवति यथा शिवधनुर्भङ्गावसरे परशुरामे क्रुद्धे सति रामेण स्वकीयया कृपयैव परशुरामं स्वकीयं ब्रह्मत्वं ज्ञापितम्।[३] भावोऽयम् अपरस्मिन् पद्येऽपि घोषितः यद् स्वकीयं दर्शनं प्रापयितुं भगवानेव मूलम्।

---

१. वर्णमालास्तोत्रम्, पद्य २८

२. रामप्रसादस्तवः, पद्य १०२

३. यज्ञेन देव तपसा यदनाशकेन
दानेन च द्विजगणैर्विविदिष्यसे त्वम्।
भाग्येन मेऽजनि मृषा तदिदं यतस्त्वां
चापग्रहात्परमबुध्यत जामदग्न्यः।। वर्णमालास्तोत्रम्, पद्यम् ४१

पर्याकुलोऽस्मि किल पातकमेव कुर्व-
न्दीनं ततः करुणया कुरु मामपापम्।
कर्तुं रघूद्वह नदीनमपापमुर्व्यां
शक्तस्त्वमित्ययमपैति नु लोकवादः।।[1]

अनेन प्रकारेण रामभद्रदीक्षितस्य स्तोत्रेषु नवधाभक्तेः सर्वे प्रकाराः प्रस्तुतास्सन्ति ये प्रकारान्तरेण शरणागतेष्षड्रूपाणां प्रकाशका अपि। भक्तिमार्गे नवधाभक्तिमतिरिच्य अन्यान्यपि कतिपयान्यावश्यकाङ्गानि येषां महद्योगदानं मोक्षस्य उपायत्वेन। तत्त्वानामेषामन्तर्गतं गुरुः, निरभिमानिता, सत्सङ्गः, कामक्रोध-मत्सरादिभावानां परित्यागः, अहिंसेत्यादीनां परिगणयितुं शक्यन्ते। रामानन्दसम्प्रदायानुसारं मुमुक्षुवैष्णवभक्तेन समस्तसंशयच्छेत्ता, सदाचारविरतः श्रेष्ठश्च गुरुराश्रयणीयः। तेन निरभिमानपूर्वकं स्वगुरूपदिष्टः मन्त्र एव जाप्यः तस्य महात्मनश्च आज्ञापि निरहंकारपूर्वकं पालनीया च।[2] आचार्यदीक्षितेन 'आचार्यस्तव-राजभूषणम्' इत्याख्ये स्तोत्रे स्वकीयस्य वेदान्तगुरोः कृष्णानन्दमुनीश्वरस्य चरणकमलयोर्वन्दना कृतास्ति।[3] तेनोदीरितम् यत् तस्य गुरुः सर्वशास्त्रः, कविः, असूयारहितः अध्यात्मपरायणश्चास्ति। एतादृशस्य गुरोर्वर्णने कः समर्थः। गुरुतत्त्वन्तु वर्णनातीतम्।

स्तोत्रात्मकपद्यैः कविना एतदपि निगदितम् यत्कामक्रोधलोभादिवशीभूतः मनुष्यः भगवन्तं कदापि न प्राप्नोति, न च सः मुक्तिमपि लभते। मुमुक्षुः दीक्षितकवी रामं निवेदयति यदुपास्यस्य रामस्य कृपया भक्तदीक्षितस्य सर्वे विकाराः पूर्णतया अपसर्पन्तु।[4]

---

१. तत्रैव, पद्यम् ३६

२. तथाविधं प्राप्यमथो सुवैष्णवः सुचिन्तयन्नित्यमनुक्षणं प्रिया।
सदा सदाचाररतं गुरुं वरं ज्ञातं भजेताखिलसंशयच्छिदम्।। वर्णमालास्तोत्रम्, ९.४

३. श्लाघाकम्पितमौलि जम्भरिपुणा व्रीडालसं वेधसा
साशङ्कं कमलेक्षणेन सरसं चन्द्रार्धचूडेन च।
दृष्टो मूर्ध्नि मया धृतोऽञ्जलिरयं त्रय्यन्तभूषामणेः
कृष्णानन्दमुनीश्वरस्य चरणद्वन्द्वं समालम्बते।। आचार्यस्तवराजभूषणम्, पद्यम् १

४. के भृत्याः क इवात्मजाः प्रणयिनी का नाम के भ्रातरः
कौ मातापितरौ च के च गुरवः क्रुद्धस्य पुंसः पुरः।
तत्क्रोधो न भवेद्यथा मम तथा कार्या दयेति ब्रुवं-
तस्मै प्राञ्जलिरस्मि दाशरथये श्रीजानकीजानये।।
अग्राह्यं वसु गृह्यते प्रभुरसंसेव्यश्चा संसेव्यते
प्राणाश्चेदपि यान्ति यान्त्वतिथये नान्नं पुनर्दीयते।
कुक्षिः स्वोऽपि न पुष्यते यदुदयाल्लोभं तमेवोज्झितुं
तस्मै प्राञ्जलिरस्मि दाशरथये श्रीजानकीजानये।।
X X X
विद्याद्येन न चात्मतत्त्वमथ तं मोहं जिहासन्नहं
तस्मै प्राञ्जलिरस्मि दाशरथये जानकीजानये।।

रामभद्रदीक्षितस्य स्तोत्रेषु नवधाभक्त्यतिरिक्तं मोक्षोपायत्वेन भगवच्छरणागतिरपि सुष्ठु प्रतिपादितास्ति या प्रकारान्तरेण एकतस्तु सत्यवादिताशुद्धाचरणसमदर्शितासत्सङ्गतित्यागाहिंसादसात्विकतत्त्वानाममनुमोदनं करोति अपरतस्तु मोहक्रोधमत्सरासत्यवचनघृणाद्वेषहिंसादिप्रतिकूलविषयाणां परित्यागं प्रस्तौति। वस्तुतस्तु मनसिं क्षोभकारकान्येतानि प्रतिकूलतत्त्वानि भगवत्प्राप्ते: बाधकानि अत: त्याज्यान्येतानि सर्वथा।

रामभद्रदीक्षितस्तोत्रेषु नवधाभक्तिमाध्यमेन जीवभगवतो: विविधसम्बन्ध अपि अभिव्यक्तास्सन्ति। एषु सम्बन्धेषु दास्यभक्तिमाश्रित्य, सेव्यसेवकसम्बन्धस्वामिसेवकसम्बन्धरक्ष्यरक्षकसम्बन्ध-शेषीशेष-सम्बन्धाधागधेयसम्बन्धपितृपुत्रसम्बन्धख्या: षट्सम्बन्धा: प्रामुख्येन प्राप्तास्सन्ति। दास्यभक्तिप्राधन्यात् रामभद्रदीक्षितस्य स्तोत्रेषु भगवत्कैङ्कर्येऽपि महद् बलं प्रस्तुतम्। मोक्षस्य कर्मज्ञानभक्तीतिसाधनत्रयेषु असामर्थ्यात् जीव अकिञ्चन: कथ्यते। ईश्वरं प्रति स्वकीयस्य गर्वहानि: साधनहीनतायाश्च निवेदनं कार्पण्यं अथवा कैङ्कर्यमुच्यते।[१] कैङ्कर्यस्य व्यावहारिकं रूपं द्वयात्मकं-प्रथमं भगवदर्चावतारस्य पञ्चोपचारपूर्वकं षोडशोपचारपूर्वकं वा अवहितचेतसा सेवनम्, द्वितीयन्तु अहङ्कारं निरास्य भगवत: प्रार्थना। स्तोत्रेष्वेतेष्वाचार्यदीक्षितस्य तुलनात्मकदृष्ट्या कैङ्कर्यस्य द्वितीयस्वरूपं प्रस्तुतम्। आत्मानं बद्धजीवत्वेन स्वीकुवत: कवेरस्य कथनमस्ति यत् पुर्यष्टकैष: सूक्ष्मशरीरोऽपि भगवता रामेण स्वकीयैरलौकिकैरसीमितगुणै: विनाशनीय: तदैव संसारस्य कवी रामभद्रदीक्षित: आवागमनान् मुक्तं भवितुं शक्नोति।[२] कवेरनुसारं केवलमीश्वर एव भक्तस्य सर्वानपराधान् क्षन्तुं समर्थ: यतो हि ईश्वरस्य सहधर्मिणी प्राचीना वधू: पृथ्वी 'क्षमा' इति नाम्नाभिहिता सती सव सहास्ति इति कृत्वा

आचारेण च विद्यया च विभवैश्चान्नप्रदानेन च
स्फीतैर्बन्धुजनैश्च किं च यशसा को मेऽस्ति भूमौ सम:।
इत्याकस्मिकमुज्झितुं निखिलमप्युत्सेकमभ्युत्सुक-
स्तस्मै प्राञ्जलिरस्मि दाशरथये श्रीजानकीजानये।।
दातारं कृपणोऽयमित्यकुटिलं जिह्मोऽयमित्युन्नतं
नीचोऽसाविति सर्वशास्त्रकुशलं प्रज्ञाजडोऽसाविति।
इत्थं यो मुखरीकरोति मनुजांस्तं मत्सरं प्रोज्झितुं
तस्मै प्राञ्जलिरस्मि दाशरथये श्रीजानकीजानये।। विश्वगर्भस्तव:, पद्य ४२-४६

१. त्यागो गर्वस्य कार्पण्यं श्रुतशीलादिजन्मन:।
अङ्गसामग्र्यसम्पत्तेरशक्तेरपि कर्मणाम्।।
अधिकारस्य चासिद्धेर्देशकालगुणक्षयात्।
उपाया नैव सिध्यन्ति ह्यपाया बहुलास्तथा।।
इति या गर्वहानिस्तद्दैन्यं कार्पण्यमुच्यते।
शक्ते: सूपसदत्वाच्च कृपायोगाच्च शाश्वतात्।। लक्ष्मीतन्त्रम् १७.६८-७०

२. दग्ध्वा निशाचरपुरीं प्रथितस्त्वैको
भक्तेषु दानवपुरत्रितयं तथान्य:।
त्वं चाशरासुरसमस्य गुणै: प्रभो मे
पुर्यष्टकप्रशमनेन लभस्व कीर्त्तिम्।। वर्णमालास्तोत्रम्, पद्यम् ३३

तदपृथक्सिद्धिकारणात् ईश्वरोऽपि गुणेनेतेन संयुक्तोऽस्ति।[१] न केवलम् एतावदेवापितु तस्य अपरा वधूः लक्ष्मीः कमलासनास्ति कवेर्हृदयमपि च कमलरूपम् अत एव तदपि भगवन्निवासयोग्यं भवितुमर्हति।[२]

अनेन प्रकारेण रामभद्रदीक्षितस्य स्तोत्रेषु नवधभक्तिः विशदं प्रतिपादिता सर्वेष्वेतेषु भक्तिप्रकारेषु रघुवंशी सूर्यवंशी च राम एव कवेरुपास्यः भक्तिरसस्यालम्बनविभावश्च। कतिपयेषु स्तोत्रेषु रामस्य चापबाणतूणीराद्यायुधान्यपि शक्तिसम्पन्नत्वात् सामर्थ्याच्च भक्तिरसस्य आलम्बनविभावत्वेन विराजन्ते नैकालौकिककार्यसामर्थ्यं पापाहारिसामर्थ्यं मोक्षप्रदानसामर्थ्यंचैतेषामायुधानामुद्दीपनविभावत्वेनात्र प्रस्तुतानि सन्ति। बद्धजीवरूपत्वेन भक्तस्य रामभद्रदीक्षितस्य कैङ्कर्यकार्पण्यात्मनिवेदनवन्दनादय अनुभावा हर्षविषाददैन्यजडताधैर्यादयः व्यभिचारिणश्च प्रतीयन्ते। एतैस्सर्वैरलौकिकोपादानैः परिपुष्टः सन् भगवद्रतिरिति स्थायिभावः भक्तिरसत्वेन चर्व्यमाणः अलौकिकचमत्कारकारिरूपेण अभिव्यक्तः।

रामभद्रदीक्षितः न केवलं भगवद्भक्त अपितु साहित्यव्याकरणवेदान्तदर्शनादिशास्त्राणां नैपुण्यात् बहुश्रुतत्वात् प्रतिभावैशिष्ट्याच्च विद्वानाचार्योऽप्यासीत्। इदमेव कारणं यत्तस्य स्तोत्रेषु भक्ति-प्राधान्यादे उपास्यं प्रति पूर्णसमर्पणं दरीदृश्यते अपरस्तस्तु प्रतिभाव्युत्पत्यभ्यासैरत्र कारयित्रीभावयित्री इत्युभे प्रतिभे अपि दृश्येते।

---

१. (क) अपृथग्भूतशक्तित्वाद् ब्रह्माद्वैतं तदुच्यते।
तस्य या परमा शक्ति ज्योत्स्नेव हिमदीधितेः।। लक्ष्मीतन्त्रम् २.११
(ख) ब्रह्माद्वैतमिति। स्वापृथक्सिद्धशक्त्यंहताविशिष्टत्वात् तद्विशिष्टं ब्रह्मैकमेव तत्त्वमित्यर्थः।
तत्रैव (टीका), पृ० ६

२. क्षन्तुं त्वमर्हसि रघूद्वह मेऽपराधान्सर्वसहा ननु वधूरपि ते पुराणी।
वासालयं च तुन हृत्कमलं मदीयं कान्ता परापि न हि किं कमलालया ते।। तत्रैव, पद्यम् ५०